

שעור ב: אשמורות הלילה**ברכות ג ע"א – ד ע"ב**

דברי רבי אליעזר במשנה, שסוף זמן קריאת שמע ערבית הוא בסוף האשמורה הראשונה, מזמן דיון בגמרא על הגדרת זמני האשמורות. יסודה במחלוקת תנאים אודות מספר האשמורות של הלילה. מעבר לדיון בלוחות הזמנים, נפרשת בגמרא סוגית אגדתא, המצביעה על המשמעויות הרוחניות והסמליות של חלקיו השונים של הלילה. שעורנו יעסוק במשמעויות אלה ובהשלכותיהן על מנהגי בני אדם וחסידים בשעות הלילה השונות.

עיקרי השעור**א. בין שעות לאשמורות:**

קביעת זמן קריאת שמע של ערבית על פי מושג ה"אשמורה" באה ללמד על הקשר ההדוק שקיים בין המתרחש בלילה בעולמות העליונים לבין המתרחש בלילה בעולם הטבע ובחיינו של האדם.

ב. שלוש או ארבע אשמורות:

מחלוקת התנאים בדבר מספר האשמורות של הלילה היא מחלוקת מהותית בהערכת זמן הלילה, משמעויות ודרך ההתמודדות איתו. הסובר ג' אשמורות הוא הלילה קושר את הלילה עם החורבן, והסוברים ארבע אשמורות הוא הלילה קושרים את הלילה עם אמירת שבחי ה' ולימוד תורתו.

ג. בשמים ובארץ:

ההקבלה בין המשמרות שבשמים למשמרות שבארץ מורה על זיקה ישירה בין ההתרחשויות הטבעיות בעולם הזה, התופעות הרוחניות בעולמות העליונים ואורחות חייהם של בני אדם, המצויים בתוך שבין שני העולמות, או אחרת – רגליהם נטועות בעולם הארצי וראשם יכול להגיע השמימה.

ד. שלוש משמרות – לילה של גלות:

הלילה של רבי אליעזר ורבי נתן, לילה של שלוש אשמורות, הוא לילו של גדעון, לילה של מלחמה. הוא מסמל את החושך, ההעדר והחורבן. באשמורות הלילה הזה מבכה הקדוש ברוך הוא את החורבן, והחסידים מוזמנים להצטרף לבכי ולקינה על החורבן בשעות המתאימות.

ה. תינוק ואשה, האינטימיות והקדושה:

הדימויים של הלילה משקפים את שני ההיבטים של הלילה. החמור הנוער והכלבים הצועקים מסמלים את ההיבט של האימה והחרדה, הגלות והחורבן, התינוק היונק והאשה המספרת עם בעלה מסמלים את ההיבט של הנועם והאינטימיות, לימוד התורה וזמרת שבחי ה'. גם לשיטת רבי אליעזר ורבי נתן, לקראת השחר וסוף הגלות, מתנוצץ אור של תקוה וגאולה.

ו. ארבע משמרות, לילה של רינה ותורה:

הלילה של רבי ושל דוד המלך, לילה של ארבע אשמורות, הוא גם הלילה של רבן גמליאל וחכמים, הסבורים שאפשר לקבל עול מלכות שמים במשך כל הלילה. הלילה נועד ללימוד תורה, זמירות ותשבחות. אם על ידי המאחרים בנשף, ואם על ידי משכימי קום, המעוררים את השחר, כדוד המלך.

ז. כינורו של דוד, המנגינה הא-להית:

נגינת כינורו של דוד המלך היא היפוכה הגמור של שאגת החורבן. היא קדמה לחורבן, אולם היא נמשכת ונשמעת גם בתקופת החורבן והגלות, ומתחילה לעורר את השחר של הגאולה.

ח. [תיקון חצות – רחל ולאה:](#)

תיקון חצות כפול הוא, ומייצג את שתי התפיסות של הלילה. תיקון רחל הוא תיקון של רחל המבכה על בניה, אמם של כל המקוננים על החורבן. תיקון לאה הוא תיקון של אמה של מלכות, ובו שרים שבחי ה' וציפית גאולה.

ט. [קריאת שמע על המטה](#)

בין טעמיה של קריאת שמע על המטה נמצאת השניות בין שני האיפיונים של הלילה: לילה של מזיקין, ולילה של תורה. ביסודה, קריאת שמע על המטה משמרת את ההלכה הארצישראלית הקדומה שעיקר המצוה הוא "בשכבך", מסורת שנדחתה מהלכה אך נשמרה במנהג הרווח.

י. [אלהינו בשמים ובארץ: חיבור העולמות](#)

זמני היום והלילה, זמני קריאת שמע והסמלים המלווים אותם, בהלכה ובאגדה, מורים על המשמעויות הרוחניות השונות התלויות בהם. המשמעויות מתקיימות כולן זו בצד זו, ואין אחת מהן שהיא נכונה יותר מן האחרת. ההכרעות ההלכתיות מתוות דרך מסוימת, אולם הדים לאפשרויות האחרות נשתמרו במסורת הלימוד ובמנהגים.

א. בין שעות לאשמורות

רבי אליעזר ציין במשנה את סוף זמן קריאת שמע ערבית ב"סוף האשמורה הראשונה". כפי ששאלו בגמרא על ציון זמן ההתחלה: "משעה שכהנים נכנסים לאכול בתרומתן": מדוע לא ציינו זמן מוכר ופשוט יותר: "צאת הכוכבים"? כך שואלים על רבי אליעזר, מדוע לא ציין את סוף זמן הקריאה ב"שעות".

כשם שלגבי תחילת הזמן הצינו בגמרא זמן אסטרונומי: "צאת הכוכבים", גם כאן מוצע זמן התלוי במערכת האסטרונומית: שעות. השעות מוגדרות על פי חלוקת היום, מזריחה עד שקיעה, או מעלות השחר עד צאת הכוכבים.¹ ובהתאמה בלילה, משך הלילה מתחלק לשתיים עשרה שעות, משקיעה ועד זריחה או מצאת הכוכבים ועד עלות השחר.² אמנם, קיים הבדל גדול בין היום ללילה. בעולם שאין בו שעונים, הציון של שעות, הוא כמעט חסר ערך מעשי בלילה, באשר אין אפשרות להעזר בשעון שמש או בשמש עצמה כדי לדעת מה השעה.³ על כרחנו צריך לומר שהשאלה מדוע ציינו את הזמן באשמורות ולא בשעות אינה נובעת מכך ש"שעות" הוא ציון זמן נהיר יותר. אלא שהשאלה מציעה מערכת עקרונית אחרת של חלוקת זמני הלילה, אך לא דווקא מערכת יעילה או שימושית יותר.

הגמרא כוללת בשאלתה על רבי אליעזר שאלה נוספת: מה שיטתו בזמני האשמורות?⁴ יש מחלוקת תנאים אם הלילה מתחלק לשלוש או לארבע משמרות, ולפיכך, סוף זמן האשמורה הראשונה תלוי במחלוקת: האם זו סוף

רבי אומר: ארבע משמרות בלילה, העונה אחת מעשרים וארבעה משעה העת אחת מעשרים וארבעה בעונה והרגע אחד מעשרים וארבעה בעת.

רבי נתן אומר: שלש משמרות היו הלילה, שנאמר: ראש האשמורת התיכונה אין תיכונה אלא שיש לפניה ולאחריה (תוספתא ברכות א' א')

השעה השלישית, שהוא רבע הלילה בלילה המתחלק לארבע אשמורות, או סוף השעה הרביעית בלילה המתחלק לשלוש אשמורות. השאלה הזאת מעצימה את השאלה הקודמת, בהראותה שאכן ציון הזמן על ידי אשמורות אינו מדויק ואינו ברור.

אם כן, השאלה של הגמרא כפולה, שאלה אחת היא שאלה עובדתית, מה דעתו של רבי אליעזר במחלוקת כמה אשמורות היו הלילה, השאלה השניה היא שאלה רעיונית, מדוע השתמש במונח "אשמורות" במקום לציין זמן: שלש או ארבע שעות.

התשובה לשאלה הראשונה, שאלת עמדתו של רבי אליעזר במחלוקת על מספר האשמורות, נפתרת בציטוט מברייתא מפורשת, ואילו התשובה לשאלת הצורך בשימוש במונח אשמורות מזמנת דיון רחב באגדה. קודם שנפנה, בעקבות הגמרא, לברר את דעת רבי אליעזר, נעיין במחלוקת התנאים עצמה, העומדת בבסיס הדיון של הגמרא.

¹ המגן-אברהם (אורח חיים סימן רל"ג ס"ק ג') מציג מחלוקת: לדעת התרומת הדשן משערין את השעות הזמניות מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ואילו לדעת הלבוש משערין מהנץ החמה עד שקיעתה. וכן דעת הגר"א. עי' בשער הציון למשנה ברורה, סימן רל"ג ס"ק י'.

² לגבי הלילה, כתב המגן-אברהם (אורח חיים א' ס"ק ד) בשם הזוהר (ויקהל, קצ"ד ב) שלעולם מחשבים את הלילה כ"ב שעות (שוות, ולא זמניות) הן בקיץ והן בחורף. המחצית השקל (שם) חלק עליו וכתב שגם את הלילה יש לחלק לפי שעות זמניות, מצאת הכוכבים ועד עלות השחר. בשו"ת שב יעקב (ר' יעקב פופרש, פרנקפורט, המאה ה-17) סימן א' האריך לבאר את השיטות השונות בדבר דרך חלוקת הלילה על פי הגמרא והזוהר.

³ אפילו לגבי שעות היום, מניחים חכמים שאדם יכול לטעות במספר שעות, בשל אי-הדיוק שבצפייה בשמש. עי': פסחים יא ב – יב א. בכת"י פירנצה מחוקות המלים "עד שלש שעות" ו"עד ארבע שעות" ותוקן מעליהן בהתאמה: "עד רביעית הלילה" ו"עד שלישית הלילה". יש יתרון לנוסח זה המוותר לחלוטין על מושג ה'שעות' ביחס ללילה.

⁴ ובזה הבדל נוסף בין ההצעה למנות את תחילת הלילה מצאת הכוכבים להצעה למנות את חלקי הלילה באשמורות. צאת הכוכבים הוא זמן מוסכם ומוחלט (הגם שיש דיון בירושלמי מהו המספר והגודל של הכוכבים הנמנים) ואילו אשמורות הוא זמן התלוי במחלוקת תנאים – ואי אפשר לדעת מן המשנה כמי סובר רבי אליעזר.

ב. שלש או ארבע אשמורות

המחלוקת בין רבי נתן לרבי בשאלה אם הלילה מתחלק לשלש או לארבע אשמורות בין התנאים מופיעה בתוספתא, בהמשך לדין זמן קריאת שמע ערבית,⁵ והגמרא מרחיבה בביאורה. במבט ראשון היא נראית כמחלוקת בדרשת הכתובים. רבי נתן סומך יתדותיו על פרשת גדעון בספר שופטים, שם מדובר על "אשמורת תיכונה",⁶ דהיינו אמצעית. מכך נראה שמספרן של האשמורות הוא אי-זוגי. רבי מסתמך על פסוקים במזמור קי"ט בתהלים, בהם משמע שדוד המלך קם בחצות הלילה⁷ ולפניו עדיין היו "אשמורות",⁸ כלומר, שמחצות ועד סוף הלילה יש שתי אשמורות. מובן שבמקביל כך הדבר גם לפני חצות, ובסך הכל – ארבע אשמורות. התירוצים שהגמרא מציעה לכל אחת מן השיטות כדי ליישב את הפסוקים הסותרים, מורים שאפשר ליישב את שני הפסוקים לפי שתי הדעות. מכאן, שלא הפסוקים הם גורמי המחלוקת, אלא קיימת מחלוקת עקרונית בין התנאים, על איזו פרשה בתנ"ך להשען כמקור, ואיזו פרשה יש לתרץ כך שתתאים לחברתה.⁹

השאלה האגדית עצמה מחייבת הסבר, מה החשיבות של השאלה אם הלילה מתחלק לשלש או לארבע אשמורות? ומה המשמעות של חלוקה זאת?¹⁰

כרגיל, ההפניה אל שני הפרקים בתנ"ך, יש בה מעבר לדיוק של פסוק, אלא היא הפניה לעיון בפרק כולו. הפניה אחת מזמנת עיון במלחמת גדעון בספר שופטים והשניה עיון במזמור שבחי אהבת התורה ולימודה. שני המקורות מצביעים על שני סוגים של פעילות בלילה, הלילה החשוך, שבאופן טבעי אינו מיועד כלל לעשייה אלא לשינה: "לא איברי ליליא אלא לשינתא"¹¹ מנוצל בערנות גמורה גם על ידי גדעון וגם על ידי דוד. גדעון ניצל את הלילה, זמן השינה במחנה מדין, לצורך תחבולה צבאית, ואילו דוד מנצל את הלילה לצורך תפילה ולימוד תורה. אלו הם שני שימושים חריגים של הלילה, במקרים מיוחדים או אצל אנשים מיוחדים. בשעה שרוב העולם ישן, יש מי שעוסק במלחמה, ויש מי שעוסק בתורה. גדעון האיר את הלילה בלפידים, ודוד מאיר את הלילה באור התורה והתפילה,¹² כמאמרו באותו מזמור: "נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי".¹³

גם קריאת שמע היא דרך להאיר את הלילה. כפי שיוסבר בהמשך, בסוגית קריאת שמע על המיטה, קריאת שמע היא חרב פיפיות למלחמה במזיקין, ואף יש בה גם מימד של עיסוק בתורה. רבי, צאצא של דוד המלך, לומד מזקנו בתהלים את סדר הלילה המואר בתורה, ואילו רבי נתן איש בבל, מזדהה יותר עם סדר הלילה של החשיכה, המלחמה והגלות. השאלה, אם רבי אליעזר התכוון ללילה של שלש אשמורות או של ארבע אשמורות, היא בעצם שאלה

תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי. רבי נתן אומר: שלש.

מאי טעמיה דרבי נתן?

דכתיב "ויבא גדעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה ראש האשמרת התיכונה".

תנא: אין תיכונה אלא שיש לפניו ולאחריה.

ורבי?

מאי תיכונה - אחת מן התיכונה שבתוכנות.

ורבי נתן?

מי כתיב תיכונה שבתוכנות? תיכונה כתיב.

מאי טעמיה דרבי?

אמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי יהושע בן לוי: כתוב אחד אומר: "חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך", וכתוב אחד אומר: "קדמו עיני אשמורות", הא כיצד? - ארבע משמרות הוי הלילה.

ורבי נתן?

סבר לה כרבי יהושע, דתנן: רבי יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות: שית דליליא ותרתי דיממא, הוו להו שתי משמרות.

רב אשי אומר: משמרה ופלאג נמי משמרות קרו להו.

ברכות ג ב

⁵ המחלוקת מופיעה בתוספתא ברכות א א. ובמקבילה באיכה רבה, ב'.

⁶ שופטים ז' יט: ויבא גדעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה ראש האשמרת התיכונה אך הקם הקימו את השמרים ויתקעו בשופרות ונפוץ הפדים אשר בידם:

⁷ תהלים קי"ט סב: חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך:

⁸ תהלים קי"ט קמח: קדמו עיני אשמורות לשיח באמרתך:

⁹ בירושלמי מובאים תירוצים נוספים לכל אחת מן הדעות.

¹⁰ ר"ל גינצבורג (פירושים וחיידושים לירושלמי, חלק א' עמ' 57 – 61) מקביל את המחלוקת של התנאים לשתי שיטות שהיו נהוגות בעולם העתיק לחלוקת היום, בבליית (חלוקה לשלש) ורומית (חלוקה לארבע). והרחיב גם בביאור ההתחלקות ליחידות הקטנות יותר, של עת ועונה. ההקבלה לתרבויות השכנות חשובה אך אינה מספקת, עדיין צריך להסביר ממה נובעות התפיסות התרבותיות השונות, או מדוע נקטו החכמים כל אחד עמדה שונה במחלוקת, ומה המשמעות לעולמה של תורה, באגדה ובהלכה, שהצריכה את התנאים והאמוראים לדון בכך.

¹¹ עירובין ס"ה א.

¹² שני הפסוקים בתהלים מצביעים על שני העיסוקים של דוד המלך בלילה. "חצות לילה אקום להודות..." מורה על עיסוק בשירות ותשבחות, ואילו "קדמו עיני אשמורות לשיח באמרתך" מורה על לימוד תורה.

¹³ תהלים קי"ט קה

אם רבי אליעזר קושר את מצות קריאת שמע בלילה בהיבט החיובי של זמירות ולימוד התורה, או בהבט השלילי של הגנה מפני המזיקין.

ג. בשמים ובארץ

כשם שבבחירת הביטוי "כהנים נכנסים לאכול בתרומתן", התכוונו להשמיע "מילתא אגב אורחיה"¹⁴, גם בבחירת המושג "אשמורה ראשונה" התכוון רבי אליעזר ללמדנו חידוש: המשמרות קיימות גם בשמים וגם בארץ. מדברי הגמרא לא ניתן להבין, אם החידוש הוא שיש גם משמרות ברקיע, או שיש משמרות בארץ. נוסחאות הגמרא משפיעות על הפירוש. אם גורסים: "דאיכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא משמרות בארעא"¹⁵ אזי החידוש הוא לגבי המשמרות שברקיע. כלומר, ידוע שיש משמרות בארץ, שהרי במקרא מדובר על תכנון סדרי הפעילות של בני אדם "ארציים" בלילה על פי האשמורות. החידוש הוא שאשמורות אלה משמעותיות גם בשמים, בעולמו של הקדוש ברוך הוא, כמבואר בהמשך הברייתא. אם גורסים "דאיכא משמרות בארעא כי היכי דאיכא משמרות ברקיעא", החידוש הוא דווקא לגבי המשמרות שבארץ,¹⁶ כלומר שהנתון הבסיסי הוא שיש משמרות ברקיע. משמרות הרקיע יכולות להיות מוסברות בשני אופנים, באופן טבעי אלו הם חלקי הלילה המובחנים על ידי תנועת הכוכבים במסילותם, או באופן על-טבעי, כתופעות הרוחניות המתרחשות בעולמו של הקדוש-ברוך-הוא, כמשתמע מהמשך הברייתא. החידוש הוא שיש להבחנות השמיימיות הללו גם השלכות על המתרחש בלילה על פני הארץ. כפי שבא לידי ביטוי בסימנים שנתנה הברייתא באמצעות

לעולם קסבר שלש משמרות הוי הלילה, והא קמשמע לן דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא.
דתניא: רבי אליעזר אומר: שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי, שנאמר: 'ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוה'. וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה. (ברכות ג א)

ההתרחשויות הארציות: החמור, הכלב והמשפחה.

נוסח הגמרא שבדפוס סתום, יתכן שבמכוון נכתב רק "איכא משמרות ברקיעא" ו"איכא משמרות בארעא", בהשמטת ה"כי היכי", כך שאי אפשר לדעת מה הידוע ומה המחדש. ולפיכך ניתן מקום לשני הפירושים. לפי נוסחתם של הרא"ש והמהרש"א ופירושיהם, החידוש הוא שגם בשמים יש משמעות לאשמורות. בשעות אלו, הקב"ה יושב ובוכה על בניו, והרי זו הזדמנות נאותה גם ליושבי הארץ לכוון אליה ולבקש רחמים. לפי הנוסחה האחרת, יש השפעה בארץ לתהליכים השמיימיים, והם באים לידי ביטוי בהנהגת העולם הזה. בסופו של דבר, שני הפירושים משלימים זה את זה כדברי רבי צדוק הכהן מלובלין. הרעיון הזה לא על עצמו לבד יצא ללמד, אלא על הכלל כולו. כל ההתרחשויות הארציות שבעולם הזה הן בבואה להתרחשויות בעולמות העליונים, וכל הנעשה בעולם הזה משפיע בעולמות הרוחניים. מי שמפתח רגישות הולמת, יכול להיות בבחינת בני יששכר "יודעי בינה לעתים", שיודע להבחין בסגולה המיוחדת של כל זמן. לא רק זמני המועדים והשבתות, אלא גם החלקים השונים של היממה.¹⁷

איכא משמרות ברקיע לדברים רקיעיים רצה לומר לעבודת השם יתברך כי היכי דאיכא בארעא בענינים הפחותים ועבודת האדמה כך ממש דוגמתו וממנו נקח לעבוד ה' [באותו עת] בענין זה צדקת הצדיק אות כ'

¹⁴ בנוסח כת"י מינכן מופיע גם כאן "מילתא אגב אורחיה קמ"ל".

¹⁵ כעין גירסת כת"י מינכן. וזו גירסת הרא"ש. ועל פיה פירש מהרש"א את הגמרא. ¹⁶ כך נוסח כת"י פירנצה, "דכי היכי דאיכא משמרה ברקיעא איכא נמי משמרה בארעא".

¹⁷ ר' צדוק הכהן מלובלין, דובר צדק, קונטרס נר המצוות מצות עשה א'.

ד. שלש משמרות – לילה של גלות

והענין הוא שעולם הזה נמשל ללילה כנודע, ויש באומות העולם בחינת חמור הם דינים הנרמזים בכתוב: 'אשר בשר חמורים בשרם', ויש בחינת דינים שנמשלים לכלב ונרמזים בכתוב: 'הצילה מחרב נפשי מיד כלב יחידתי' וישראל צריכין לבטל הדינים, והוא על ידי התורה שנמשל בכתוב: 'דדיה ירווך בכל עת' שאמרו רז"ל: מה הדד וכו', וכמו תינוק יונק משדי אמו תמיד כן יהיה האדם יונק מהתורה הנקרא אם. (מאור עינים, השמטות לפרשת בהעלתך)

דעתו של רבי אליעזר מפורשת בבבלייתא המובאת בגמרא. הוא סובר כדעה שיש שלש משמרות. הברייתא מוסיפה ומסבירה מה עניינן של שלש המשמרות. המשמרות הללו: אלו הם הזמנים שבהם הקדוש-ברוך-הוא שואג על נוהו, על חורבן המקדש וירושלים. ראוי הוא הלילה לשאוג בו על החורבן.¹⁸ ההקבלה בין לילה וחושך לבין הגלות והרע ידועה. בהקשר של קריאת שמע, יש לה ביטוי מובהק בנוסח ברכת יוצר אור. ברכה זו מיוסדת על הפסוק בישעיהו המשמש כיסוד לברכת יוצר אור: "יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא רע".¹⁹ בתקבולת הזאת, אור מקביל לשלום וחושך מקביל לרע. מתקני הברכות ביקשו שלא לתת מקום מפורש לרע והחליפו את הביטוי "בורא רע" בביטוי "ובורא את הכל",²⁰ אולם לא ביטלו בכך את הרעיון הבסיסי שאכן הלילה הוא סמל הרע. בהקשר הזה, גם פעולת המלחמה של גדעון שהיא המקור ללימוד חלוקת הלילה לשלש משמרות, מתאימה לתפיסת הלילה כזמן של

רע. במקרה של גדעון הוסבה הרעה אל האויבים ושימשה להצלתם של ישראל, בעזרת ה' יתברך. הגמרא מסבירה, שרבי אליעזר בחר לציין את זמן קריאת שמע בלילה באזכור המשמרות, כדי להצביע על הזיקה שבין המשמרות שבשמים לאלו שבארץ. כלומר, קיים ביטוי ממשי לאשמות השמימיות, בחיי העולם הזה. הסימנים הארציים המחלקים את הלילה הם נעירות החמורים בתחילת הלילה, צעקות הכלבים באמצעו, והמתרחש בחיקה האינטימי של המשפחה לקראת בוקר. במקביל, הסימנים הארציים הללו מהווים גם סמלים ללילה השמימי, לתקופת החורבן והגלות.

המפרשים מסבירים באופנים שונים כיצד סימנים אלו רומזים לדרגות שונות של עומק הגלות ויסוריה. שני הסימנים הראשונים, החמורים הנוערים והכלבים הצועקים, מסמלים את אומות העולם ואת הסבל הנגרם לישראל בעת החורבן והגלות. התמונה רווית הנועם והאינטימיות של המשפחה, מסמלת את הבוקר המתקרב, עידן הגאולה.

וראוי לכל ירא שמים שיהא מצר ודואג באותה שעה ולשפוך תחנונים על חורבן בית המקדש כמו שנאמר: קומי רוני בלילה לראש אשמות. (רא"ש ברכות פ"א ס"ב)

התיאור האגדי של המשמרות ושאגות החורבן בשמים, הופך להיות חובה ארצית, להשתתף בקינה על החורבן, המוטלת על כל מי שירא וחרד לדבר ה'.

ה. תינוק ואשה – האינטימיות והקדושה

שתי המטאפורות המלוות את המשמרות הראשונות של הלילה, חמור נוער וכלבים צועקים, מסמלות את החלק השלילי והבלתי-נעים של הלילה. שתי המטאפורות המלוות את המשמרה השלישית, תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה, משדרות נועם ושלוה, כפירוש של רש"י. המהרש"א מוסיף קומה נוספת להסבר הבית, המשפחתי של רש"י, ומפרש את תיאור האינטימיות המשפחתית כמטאפורה, לעיסוקים רוחניים ולימוד תורה.

ההשכמה קודם עלות השחר לשם עיסוק בתורה ובעבודת השם, נובעת מכך שהמשמרה האחרונה קרובה ליום ומשום כך נחלש בה המימד השלילי של הלילה ומתחילה ברכת האור והשלום של היום. לתפיסה

ואשה מספרת עם בעלה: כבר הגיע קרוב ליום ובני אדם מתעוררים משינתן והשוכבים יחד מספרים זה עם זה. (רש"י ברכות ג ע"א)

ושליש האחרון מן הלילה שכבר גמר האדם שינתו והוא מנוח ומרגוע כמו שאמר במדרש 'רבה אמונתך' כו' אִבְטוּר ס'י' מ"ו ושכל האדם זך אז לתורה ולתפלה שהם פעולות נפש השכלית הנשמה שבו וע"כ נתן בו סימן תינוק יונק כו' הוא רמז לתורה ע"ד דדיה ירווך וגו' מה הדד הזה כל שעה שהתינוק יונק ממנו מוצא בו טעם אף התורה כו' (מהרש"א חדושי אגדות ברכות ג ע"א)

¹⁸ כל הסוגיה בדף ג' ע"א עוסקת בחורבן, בחורבה, ובצער על החורבן, ואכמ"ל.

¹⁹ ישעיהו מה ז

²⁰ ברכות יא ב

הזאת ניתן ביטוי בסדר יומו של דוד המלך. על פי האגדות בסוגיותנו, דוד המלך היה מתעורר בחצות, עוסק בתורה עד עלות השחר, וממשיך ברציפות אל תוך היום בעיסוקיו כמלך ישראל.
 בדיון על הברכה הראשונה של ברכות קריאת שמע, מסביר רבא שיש חשיבות להזכיר מידת לילה ביום ומידת יום בלילה.²¹ אחדות הבריאה מתגלה לא רק בכך שמזכירים זה בזה, אלא גם בעירוב שמתקיים ביניהם, במעבר הלא-מוחלט והגבול הבלתי-מדויק בין שני פרקים אלו של היממה, המייצגים באופן בסיסי שני היבטים שונים של הקיום בעולם.

לפי פירוש אחד בגמרא, "קדמו עיני אשמורות" מוסבר למאן דאמר ג' אשמורות הוי הלילה, בכך שמונים גם את שעות הבוקר הראשונות כאשמורת אחרונה של הלילה. הפירוש הזה מצביע על כך שתהליך ההשכמה של הבוקר אינו מעבר חד, לא מבחינת סדר הופעת האור, ולא מבחינת סדר הקימה של בני אדם. מצד אחד, יש אנשים שקמים כבר לפני עלות השחר, באשמורת השלישית. אנשי משמר במקדש כבר מתחילים בעבודתם, ובציבור הרחב מתעוררים ל"תינוק יונק ואשה מספרת עם בעלה". אחרוני הקמים שיש להתחשב בהם הם "מלכי מזרח ומערב" הישנים עד שלש שעות, וכמותם אנשים נוספים שהם בבחינת "בני מלכים". לדברי רבי יהושע יש להתחשב במאחרי קום אלו, ולפיהם קבעו את סוף זמן קריאת שמע של שחרית בשלש שעות.

ו. ארבע משמרות – לילה של רינה ותורה

נראה שהתפיסה של ארבע משמרות מדגישה היבט אחר של הלילה, חיובי יותר.²² גישה זו, של רבי, גוזרת את זמני האשמורות מקימתו של דוד המלך בחצות. קימה לצורך אמירת שבחי ה' ולימוד תורה. מאמרי חז"ל רבים מדגישים את הקימה בראש אשמורות לצורך לימוד תורה ואת העסוק בתורה בלילה כתיקון לרע ולחשיכה. בהמשך, מרחיבה הגמרא בתיאור קימת חצות של דוד המלך, לקול נגינת כינורו. יש ללילה שני גוונים, הגוון המפחיד של הרע המשתולל בחוץ, ועמו גם המשמעות הריאלית של החמורים הנוערים והכלבים הצועקים, והמשמעות ההיסטורית של חורבן וגלות. וכנגדו הגוון המנחם והמאיר של רינת התורה והנועם המשפחתי בתוך הבית פנימה. מחלוקת התנאים משקפת, לפי הצעה זו, את שני היבטים של הלילה, כאשר כל אחד מתמקד בהיבט אחר.

מתוך כך מובן מדוע רבי אליעזר, הסובר שזמן קריאת שמע הוא בתחילת הלילה, נוקט בעמדה של החלוקה לשלש אשמורות, דהיינו, להדגשת היבטים השליליים של הלילה. הוא מקדים את זמן קריאת שמע של ערבית ומאחר את תחילת זמן קריאת שמע של שחרית. בעולמו של רבי אליעזר יש הפרדה ברורה בין עולם היום והאור, לבין זמן הלילה והחושך. לא כן הדבר בראייתם של רבן גמליאל ונכדו רבי. הם, צאצאיו של דוד המלך וממשיכי מלכותו. הם רואים את תפקידו של האדם מישראל בהארת הלילה, ולא בכניעה לאיומים שלו. לכן מבחינתם הלילה הוא זמן נגינתו של הכנור, זמן שירה, ואפילו – זמן שבו בניו של רבן גמליאל נמצאים בבית המשתה! לכן סבור רבן גמליאל שכל הלילה הוא זמן קריאת שמע, ושניתן להתמודד גם עם החשיכה והאיום שבחוץ בכוחה של התורה, וזמרת שבחי ה'.

אמנם, דרכם של רוב בני האדם, לפחות בזמן התנ"ך וחז"ל, היה לעלות על יצועם בתחילת הלילה, אולם עד חצות עדיין יש מן הבריות שהם ערים. כנגד משכימי הקום ישנם גם מאחרי בנשף. לא כולם חוגגים בבתי משתאות, יש מהם שמאחרים בלימוד תורה, עבורם – זמן חצות הוא סיום פרק הלימוד של תחילת הלילה.²³

²¹ ברכות י"א ב'. נפסק בשלחן ערוך אורח חיים נט א', ושם מוסבר שהזכרה זו נועדה להבהיר ל"אפיקורסים" שיש בורא אחד ליום וללילה, לאור ולחושך, כפירות תלמידי רבנו יונה. לדעת מהר"י אבוהב (מובא שם בבית יוסף) המטרה היא להדגיש שגם בריאת החושך והלילה היא דבר חיובי.

²² דיון רחב בהיבטים השליליים והחיוביים של האשמורות מצוי בספר הזהר, פרשת תרומה, קע"ג א – ב.
²³ החתם סופר נהג לומר תיקון חצות בסוף זמן הלימוד שלו, ושכב לישון אחרי תיקון חצות. ועי' במקורות רבים שהובאו בשו"ת יחוה דעת חלק ג' סימן מ"ד, בדבר אמירת סליחות ותיקון חצות על ידי אברכים ובחורי ישיבות שרגילים לעסוק בתורה עד שעה מאוחרת בלילה.

ז. כינורו של דוד: המנגינה הא-להית

דאמר רב אחא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד וכיון שהגיע חצות לילה בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר....

'לדוד שמרה נפשי כי חסיד אני': לוי ורבי יצחק, חד אמר, כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבנו של עולם לא חסיד אני שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות, ואני חצות לילה אקום להודות לך. (ברכות ג, ב)

אמצעי ההשכמה של דוד המלך לא היה כשל שאר בני אדם, קולו של השכוי, אלא נגינת הכנור. כינורו של דוד המלך חושף את הפן הרוחני הנשגב של הלילה. זהו פרק זמן שבו דווקא מתנוצץ אור נסתר, סגולי, של השראת שכינה. "כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים". באמצעות נגינת הכנור, היה דוד מסלק את הרוח הרעה מעם שאול.²⁴ הרוח הצפונית המנשבת בו, היא הטובה מכל הרוחות.²⁵ בשעה שרוב הבריות ישנים קמים החסידים לעורר את השחר, ובשעה שכל מלכי עולם ישנים, דוד המלך מצוי כבר מזמן בעיצומו של סדר העבודה לכבודו של הקדוש-ברוך-הוא.

מן מקיים רבי נתן טעמיה דרבי 'חצות לילה'? פעמים 'חצות לילה' ופעמים 'קדמו עיני אשמורות'. הא כאי זה צד? בשעה שהיה דוד סועד סעודת מלכים 'חצות לילה', ובשעה שהיה סועד סעודת עצמו 'קדמו עיני אשמורות'.

מכל מקום לא הוה שחרא אתיא ומשכח לדוד דמיך, הוא שדוד אמר: "עורה כבודי עורה הנבל וכינור אעירה שחר". איתעיר יקרי מן קומי איקריה דבריי, איקרי לא חשיב כלום מן קדם איקריה דבריי. "אעירה שחר" אנא הוינא מעורר שחרה שחרה לא הוה מעורר לי. והיה יצירו מקטרגו ואומר לו: דוד דרכן של מלכים להיות השחר מעוררן ואת אמר אעירה שחר? דרכן של מלכים להיות ישיבין עד שלש שעות ואת אמר 'חצות לילה אקום'? והוא אומר 'על משפטי צדקך'.

ומה היה דוד עושה? רבי פינחס בשם רבי אלעזר ברבי מנחם: היה נוטל נבל וכינור ונותנו מראשותיו, ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם כדי שישמעו חבירי תורה. ומה היו חבירי תורה אומר[ים]? ומה אם דוד המלך עוסק בתורה אנו על אחת כמה וכמה! אמר רבי לוי: כנור היה תלוי כנגד חלונותיו של דוד והי' רוח צפונית מנשבת בלילה ומנפנפת בו והיה מנגן מאיליו, הדה הוא דכתיב 'והיה כנגן המנגן', כנגן במנגן אין כתב כאן אלא 'כנגן המנגן', הכינור היה מנגן מאיליו.

מה מקיים רבי טעמא דרבי נתן 'ראש האשמורת התיכונה'? אמר רבי הונא: סופה של שנייה וראשה של שלישית הן מתווכות את הלילה. אמר רבי מנא ויאות, מי כתיב תיכונות? לא, תיכונה קדמיתא לא מתחשבא דעד כדון ברייתא עירין. (ירושלמי ברכות א' א', ב ע"ד)

חסידיים המבקשים לילך בעקבותיו של דוד המלך היא להשכים קום לכל הפחות קודם עלות השחר, כדי שלא ימצא אותם אור השחר ישנים.

²⁴ שמואל א טז כג.

²⁵ יבמות עב א, רש"י ד"ה רוח צפונית, גיטין לא ב ובבא בתרא כה א – רוח צפונית מנשבת עם כל הרוחות ומאפשרת קיומו של העולם. היא הרוח שמזלת את הזהב (בבא בתרא כה א-ב).

החיבור של הלילה ליום, באמצעות זמירות ולימוד תורה, מרכך את הפער והמתח שבין זמן הלילה שהוא זמן החושך וההעדר, לבין זמן היום שהוא זמן האור, העשייה והנוכחות הא-להית הבהירה. הירושלמי מציע שתי אפשרויות לדרך פעולתו של הכינור, האחת – שהכינור היה מנגן ומעיר את דוד, והאחרת – שדוד היה מתעורר ומנגן בכינור, על מנת שישמעו "חבירי תורה" ויתעוררו אף הם, לשים אל לבם שהגיעה העת לקום ולעסוק בתורה. כלומר, דוד המלך היה רגיש לחילופי המשמרות ברקיע וזיהה את השינוי שחל בעת חצות בעולם, התעורר והתחיל לעסוק בעבודת ה', מלבד זאת הוא גם היה מנחה ומוביל את שאר "חברי תורה" להצטרף לעבודתו, בשעות הללו.

מובן שבימי דוד המלך עדיין לא היה מקום בכלל בלילה לשאגות החורבן בשמים, ולאבלות עליו בארץ. לימים, כשחרב בית המקדש ובני ישראל גלו מארצם, הופרע הממד האינטימי, הנעים והנלבב של הלילה ונוסף גם קול נעירתם של החמורים וצעקות הכלבים, המסמלים את האימה והאויבים. ועדיין, שומה על הקמים בחצות שלא לשקוע ב"תיקון רחל" בלבד, אלא גם לצרף אליו את "תיקון לאה", אמו של יהודה, אבי שושלת בית דוד.

ח. תיקון חצות – רחל ולא

קימת החצות של דוד המלך תחילתה בנגינתו של הכינור, והמשכה בעיסוק בתורה וזמירות ותשבחות לה', יחד

עם המלאכים המשמיעים אף הם תשבחות ושירות באשמורות הלילה. ואילו תיקון החצות של אבלי החורבן קשור עם אשמורות הלילה של רבי אליעזר, שבהם המתקנים מזדהים עם שאגתו של הקדוש ברוך על החורבן.²⁶

מדברי רב האי גאון משמע שישנה חלוקה בין החכמים לכלל ישראל. החכמים עוסקים בלימוד תורה, בבחינת "קומי רוני בלילה" ומעלה עליהם הכתוב כאילו נבנה המקדש בימיהם וכאילו עוסקים בעבודה. ואילו שאר ישראל שאינם תלמידי חכמים קמים בלילה לקונן על החורבן.

מעתה מובן מדוע יש מקום לשני סוגים של תיקוני חצות. "תיקון חצות" עצמו מחולק לשני תיקונים, תיקון רחל ותיקון לאה. תיקון רחל הוא קינה על החורבן, בבחינת "רחל מבכה על בניה" ואילו תיקון לאה הוא זמירות ותשבחות לה'. לפיכך אין אומרים את תיקון רחל בימי חג ומועד שאין בהם נפילת אפים, ואילו את תיקון לאה אומרים בכל ימות השנה, ואפשר לאמרו גם בשעות היום.²⁷

וששאלתם במה שאמרו (ברכות ג' א) שלשה משמרות הוי הלילה. דעו כי משמרות אלו לכמה דברים מהן משמרות מלאכים שמקלסין לפני שכינה ומהן לדברים אחרים. ודקאמר ר' אליעזר על כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי דבר משל הוא כמו שנאמר שאג ישאג על נוהו ותורף הדבר שיש על ישראל במשמרות הלילה להפיל תחנה על חרבן הבית כענין שנאמר קומי רוני בלילה לראש אשמורות ... והן שעות של תחנונים ויש לו לדאוג על חרבן הבית משל לתלמיד היושב לפני רבו ורואה לרבו מצר הוא מצר עמו ומשחרב הבית אין שחוק לפניו. לכך אסור לו לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה.

ובגמ' דתמיד (לב ב) תני ר' חייא כל העוסק בתורה בלילה שכינה כנגדו שנא' קומי רוני בלילה לראש אשמורות. ומ"מ חייבין בית ישראל לשחר בלילות ובאשמורות ולהרבות בתחנונים על חרבן הבית.

וחובה על תלמידי חכמים לעסוק בתורה ובענין הקרבנות דכתיב הנה ברכו את ה' וגו' ואמרו (מנחות ק' א) מאי בלילות אלו ת"ח העוסקים בתורה בלילה מעלה עליהם כאילו עוסקין בעבודה וכתוב לעולם זאת על ישראל ור' יוחנן אמר אלו ת"ח העוסקים בהלכות עבודה בלילה מעלה עליהם הכתוב כאילו נבנה בית המקדש בימיהם.

(תשובות הגאונים - מוסאפיה (ליק) סימן ק)

²⁶ באוצר הגאונים כאן, נלקטו מנהגים שונים של הלילה כבר מתקופת הגאונים. רב האי גאון (תשובות גאונים החדשות, מהדורת ש. עמנואל, סימן קנח אות עב), מזכיר במפורש את שני ההיבטים של האשמורות. קלוסי המלאכים ושאגות החורבן. ²⁷ לסדרי תיקון חצות, ע' בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת וישלח.

ט. קריאת שמע על המטה

בנוסף לקריאת שמע של ערבית מופיעה בגמרא גם החובה לקרוא קריאת שמע על המטה.

לפי הברייתא שבירושלמי, מצות קריאת שמע של ערבית מתקיימת סמוך לשינה, ולא בבית הכנסת. לשון הברייתא שבירושלמי מפורשת, שלא יוצאים ידי חובת המצוה בקריאת שמע בבית הכנסת.²⁸ יתכן, שהם פירשו "בשכבך" כפשוטו, כחיוב לקרוא את שמע סמוך לשינה ומייד בקומו, בלי תלות בהקשרים חיצוניים ובלוחות זמנים מוסכמים. כדן תפילת הדרך וברכת המזון.²⁹

האמוראים נחלקו בטעם הקריאה הזאת, לפי רב יוסף, קוראים את שמע בביתו בערב כדי להבריא את המזיקין, ולפי רבי שמואל בר נחמני, כדי לקיים "אמרו בלבבכם על משכבכם". לפיכך, נחלקו גם בשאלה אם מותר לומר משהו אחרי קריאת שמע או שיש לסמכה לשינה לגמרי. מי שסובר שנועדה להרחיק את המזיקין אינו מחייב לסמכה לשינה, ומאפשר להמשיך ולומר אחריה מזמורים, כדרכו של רבי יהושע בן לוי. אך מי שנסמך על הפסוק "אמרו בלבבכם על משכבכם" מסיק מסוף הפסוק "ודומו סלה" שאין להוסיף ולומר דבר אחרי קריאת שמע.

גם רבי יהושע בן לוי, המתיר לומר מזמורים אחרי

קריאת שמע, והסבור שאין צורך לסמוך קריאת שמע לשינה, אינו חולק על עצם הרעיון של חובת קריאת שמע בבית, אלא רק מצמצם בחובת הסמיכה של הקריאה עצמה לשינה. את חיוב הסמיכה הוא מעביר לשחרית,

כחובה לסמוך גאולה לתפילה.³⁰

בדרך זו יש להבין גם את מחלוקתם של רבי יהושע בן לוי ורבי יוחנן שבבבלי, בדבר היחס שבין קריאת שמע לתפילה.

רבי יהושע בן לוי סובר "תפילות באמצע תקנום", כלומר, שיש לקרוא את שמע אחרי תפילת העמידה של ערבית. נראה, שאין זו מסורת שונה מן המובא בירושלמי. בירושלמי מתועד שרבי יהושע בן לוי קרא שמע בערב בביתו, אולי ממש על מטתו, אלא שלא נהג לסמוך הקריאה לשינה וקרא אחריה מזמורים. בכל אופן, ודאי הוא שלא הקדימה לתפילת ערבית. גם בבבלי מוסברת שיטתו בכך שיש לסמוך קריאת שמע של ערבית לשכיבה לישון

אמר רב: קורא קריאת שמע ומתפלל מסייע ליה לרבי יוחנן, דאמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה לתפילה של ערבית. רבי יהושע בן לוי אומר תפלות באמצע תקנום. במאי קא מפלגי? אי בעית אימא קרא... ושניהם מקרא אחד דרשו דכתיב 'בשכבך ובקומך', רבי יוחנן סבר מקיש שכיבה לקימה מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפלה אף שכיבה נמי קריאת שמע ואחר כך תפלה. רבי יהושע בן לוי סבר מקיש שכיבה לקימה מה קימה קריאת שמע סמוך למטתו אף שכיבה נמי קריאת שמע סמוך למטתו. (ברכות ד ב)

²⁸ ר"ש בבבלי ב' ע"א, והמפרשים לירושלמי, הסבירו זאת בכך שקראו שמע בבית הכנסת לפני זמנה. אבל מפשט לשון הירושלמי כאן לא משמע שהדבר נובע מזמן הקריאה בבית הכנסת אלא מן החובה לקרוא את שמע סמוך למטתו. גם שאלת הירושלמי "למה קורין אותה בבית הכנסת" והתשובה "כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה" (ברכות א א, ב ע"א) אינה נובעת מכך שהתפללו לפני זמן קריאת שמע, אלא מפני שלשיטת הירושלמי אין יוצאים ידי חובת קריאת שמע בערב בבית הכנסת.

²⁹ ר"מ תא-שמע מראה שהיתה מחלוקת קדומה בין א"י לבבל, ומנהג א"י היה שקריאת שמע העיקרית היתה ק"ש על המטה, מתוך שסברו "בשכבך" כפשוטו. לדבריו, זוהי דעה שמוטית שנשמרה. ועיי"ש באריכות. תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, פרק י"ז, עמ' 311 – 326, "ק"ש על המיטה – מה היא?" ועיי"ש בפני יהושע, ד' ע"ב, ד"ה ואיבע"א, שהסביר את דעת רבי יהושע בן לוי כדבריו, שיש צורך לסמוך מצות קריאת שמע לשכיבה ושינה.
³⁰ ברכות ד ב – ה א

רבי יוחנן סבור שעיקרה של קריאת שמע היא זו שעל סדר התפילה, קודם לתפילת העמידה. דעתו של רבי יוחנן נתקבלה להלכה, ולפיה אין קריאת שמע של ערבית סמוכה לשינה אלא לתחילת הלילה. אף שנפסקה הלכה כרבי יוחנן, הדעה האחרת, של רבי יהושע בן לוי, לא נעלמה. ראשית, לדעת רש"י היא מתקיימת בכל הקהילות שבהן מתפללים ערבית קודם צאת הכוכבים. בקהילות אלה, אין יוצאים ידי חובת קריאת שמע בבית הכנסת, ומקיימים אותה בקריאת שמע על המיטה.³¹ במסורת הגאונים אף נתייחדה לה ברכה משל עצמה: "אשר קדשנו במצוותיו וצונו על קריאת שמע".³² שנית, היא מתקיימת בכל בית ישראל, לא כמצוה מן התורה אבל כמנהג, כקריאה המסיימת את היום, ממש לפני השינה.

בבבלי ברור שקריאת שמע על המטה אינה תחליף לקריאת שמע של בית הכנסת, ואף על פי שקראה בבית הכנסת ויצא ידי חובתו, עדיין מצוה עליו לקראה על מטתו.

מימרת רבי יהושע בן לוי שבבבלי, נטועה במסורת הארצישראלית, שקיים חיוב גמור לקרות את שמע על מטתו מכיון שזה הוא עיקר המצוה, כדברי הברייתא בירושלמי. אולם הבבלי, שפוסק כרבי יוחנן שגם בערבית צריכה קריאת שמע להיות סמוכה לתפילה וקודמת לה, מתאים את דברי רבי יהושע בן לוי להלכה הבבלי, ומציע לו את הטעם של "אמרו בלבבכם על משכבכם". רב נחמן פוטר מכך תלמידי חכמים, מכיון שהם

שנים מתוך עיסוק בדברי תורה, וממילא הם גם מוגנים מן המזיקין שיוזכרו בהמשך הסוגיה. בדברי אביי נרמז צורך אחר לפני השינה – הפקדת הנשמה ביד הקב"ה. פסוק רחמים זה היוה יסוד לתקנת ברכת "המפיל" שאין לה עדיין אזכור בסוגייתנו.³³

רעיון ההגנה מן המזיקין פותח בגמרא בסדרת מאמרים של רבי יצחק.

מדברי רבי יצחק אין הכרח להסיק שקריאת שמע על המטה נועדה רק להגנה מפני המזיקין, ושהמזיקין הם הסיבה לקריאה זו. הוא רק מוסיף תועלת שמעבר לעצם החיוב בקריאה. אולם שיבוץ של דבריו בתוך סוגית הבבלי, אחרי דבריהם של רב נחמן ואביי, גורם לכך שישתמע שעיקר עניינה של קריאת שמע הוא ההגנה מן המזיקין.³⁴

ניתן לסכם ולומר כך: ההלכה של קריאת שמע על המיטה ומנהגיה, משמרים את המשמעות הראשונית של הוראת הכתוב: "בשכבך" לקרוא קריאת שמע בסמוך לשינה. ומעניקים לקריאת שמע תפקיד בהגנה על האדם מפני אימי הלילה ונזקיו. במידה מסוימת, תואמת הגישה הזאת את המגמה של רבי אליעזר, לקרוא את שמע בתחילת הלילה, ואת הרעיונות שתלינו לעיל בגישת "שלוש אשמורות" הרואות בלילה זמן של חשיכה, העדר ואימה. גם אחרי שנפסק להלכה שקריאת שמע של

ערבית כרוכה בתפילת ערבית ואינה סמוכה לשינה, מחד גיסא, ומאידך גיסא, שזמנה הוא כל הלילה, עדיין נשמר הנוהג לקרוא את שמע סמוך לשינה. והוצעו טעמים אחרים, שאינם מיסוד חיוב המצוה, על מנת לקיים את הנוהג.

זו דוגמה אופיינית לכך שדעה שנדחתה מהלכה לא נעלמה אלא נשתמרה במסורת ובמנהג, ומצאה את מקומה בקיום המעשי. יתר על כן, נראה שהמנהג של קריאת שמע על המטה מושרש עמוק יותר במסורת הקיום המעשי מקריאת שמע בעונתה. בראש ובראשונה מפני שהחינוך לקריאת שמע מתחיל בבית, מיום שתינוק

אמר רבי יהושע בן לוי: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת מצוה לקרותו על מטתו.

אמר רבי יוסי, מאי קרא? 'רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו סלה'.

אמר רב נחמן: אם תלמיד חכם הוא אין צריך.

אמר אביי: אף תלמיד חכם מיבעי ליה למימר חד פסוקא דרחמי, כגון: 'בידך אפקיד רוחי פדיתה אותי ה' אל אמת'.

(ברכות ד ב)

אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו כאלו אוחז חרב של שתי פיות בידו, שנאמר: 'רוממות אל בגרונום וחרב פיפיות בידם'.

מאי משמע? אמר ר' זוטרא ואיתימא רב אשי: מרישא דענינא, דכתיב: 'יעלזו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם', וכתוב בתריה: 'רוממות אל בגרונום וחרב פיפיות בידם'.

ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו, שנאמר: 'ובני רשף יגביהו עוף', ואין עוף אלא תורה שנאמר: 'התעף עיניך בו ואיננו', ואין רשף אלא מזיקין, שנאמר: 'מזי רעב ולחמי רשף וקטב מרירי'. (ברכות ה ע"א)

³¹ רש"י ד"ה עד סוף, למשנה ב' ע"א.

³² אוצר הגאונים, חלק התשובות, ב' ע"א.

³³ היא נזכרת בגמרא לקמן ס' ע"ב.

³⁴ הרמב"ם פסק את החיוב לקרוא קריאת שמע על המטה בנפרד מהלכות קריאת שמע, כחלק מסדרי הברכות והתפילות שמחוץ לסדר התפילה של בית הכנסת. ומנאה ביחד עם ברכת המפיל וברכות השחר. (הלכות תפילה פ"ז ה"ב). בשלחן ערוך (או"ח רלט א') מופיע החיוב בקריאת שמע על המטה כחלק מסדר הלילה, ובהגהת הרמ"א ונושאי הכלים שם מובאים פרטי ההלכות והמנהגים הכרוכים בקריאה זו.

לומד לדבר, והוא נקבע במקום הראשוני של "גירסה דינקותא", גם לבנים וגם לבנות הפטורות מקריאת שמע. קריאת שמע במועדה ובבית הכנסת, פחות מצויה, וקשה יותר לקיום יומיומי קבוע.³⁵

י. א-להינו בשמים ובארץ: חיבור העולמות

סדר הזמנים של קריאת שמע שחרית וערבית מכוון כלפי סדר הזמנים של העולם העליון, אשר בשמים, וכלפי סדר הזמנים שבעולם הזה, הוא עולם הטבע וחיי האדם. בשמים, היום הוא בחינת אור וטוב, והלילה הוא בחינת חושך ורע. שניהם, כמוכן, יציריו של הקדוש-ברוך-הוא ויש להם תפקיד בתיקונו והשלמתו של העולם. הלילה מתחלק לאשמורות, המקבילות לחלוקת פרקי הגלות והיסורים של העולם הזה. בעולם הזה, היום והלילה מובחנים באופן טבעי על ידי מאור השמש. ההבחנה אינה חדה, מכיון שהזריחה והשקיעה שתינה תהליכים מתמשכים, שבהם כמות האור גדלה ומתמעטת בהדרגה. גם הלילה עצמו נחלק לשלשה חלקים שאפשר לזהות אותם על פי פעולתם של יצורי הלילה, כדוגמת החמור הנוער והכלבים הצועקים.

מבחינת אורחות חיי האדם, באופן כללי ניתן לומר שהיום ניתן לחיים ועשייה, והלילה, לשינה וכיווץ הפעילות. כמו עולם הטבע, כך גם בחיי האדם ההבחנה בין יום ולילה אינה חדה. משך הערנות והשינה של הבריות אינו קבוע. יש המאחרים בנשף, ויש המשכימים קום, יש המקדימים לעלות על יצועם ויש המאחרים לקום. הגם שהלילה אינו זמן של חיים ועשייה וקיום מצוות, יש בכוחם של בני אדם, במיוחד חכמי תורה וחסידים, לתקן בלילה את ההיבטים הקשים שלו. מצד אחד, אפשר להשתתף עם העולמות העליונים בצער על החורבן והגלות שהלילה מסמל אותם. ומצד שני, אפשר לעורר ולהתעורר לתיקון חיובי – בשירת מזמורים ותשבחות ובלימוד תורה.

הדעות השונות בזמני קריאת שמע של ערבית ושחרית מבטאות היבטים שונים של הלילה. הזמנים ההלכתיים של קריאת שמע, מהווים מלבד ציונים על לוח השעות, גם סמלים לאותם רעיונות שדובר בהם. זהו ענין שבמהות – בעצם הזמן, ובסמל – באופן תיאורו של הזמן הזה בלשון חכמים. המחלוקות בדבר הזמנים וההבדלים באופן תיאורם, משקפים את דעותיהם השונות של חכמים – מהם ההיבטים שיש לתת להם משקל יתר בקביעת הזמנים של קריאת שמע. כפי שנוסיף ונבאר בשעור הבא, בענין זמן קריאת שמע של שחרית.

³⁵ ע"י רש"י, ברכות כ' א' ד"ה קטנים, ובחידושי הרשב"א ברכות כ' ע"א, וברא"ש פרק ג' סימן י"ג, שהסבירו "קטן פטור מקריאת שמע" – בכך שאין הבן מצוי אצל אביו בכל עת שירגילו בכך.